

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun “Müasir folklor” şöbəsinin müdiri

e-mail: fuzulibayat58@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.10>

**TƏVƏLLA VƏ TƏBƏRRA KONTEKSTİNDƏ
AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU AŞIQ POEZİYASININ DÜVAZ-
İMAM (ON İKİ İMAM) ŞEİR NÖVÜ**

Xülasə

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının janrları içərisində düvazdeh şeir növünə rast gəlinməsə də, XVI yüzildən başlayaraq Azərbaycan aşıqları bu janrdə da şeirlər yazmışdılar. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında düvazdehlər, əsasən, Hz.Əli kultu ətrafında inkişah etmiş, Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsü kontekstində dəyər qazanmışdır. Duvazdeh, düvaz-imam və düvaznamə adları ilə məlum olan bu şeir növü əsasən Ələvi-Bəktəşilər arasında geniş yayılmışdır. Buna baxmayaraq yazılı ədəbiyyatda ilk düvazdeh yazan şair Hürufi şairi Nəsimidir, bəktəşi aşığı Sadıq Abdaldır, səfəvi şairi Xətəidir. Hətta düvazdehlərin Azərbaycan Şiə əqidəli şair və aşıqları tərəfindən Anadoluya gətirildiyi də söylənməkdədir.

Duvazdehlərin mövzusu 12 İmamın adlarının sıralanması ilə onların vəsfidir-sə, fəlsəfəsi Əhl-i Beyt mənsublarının fəzilət və üstünlüklərini göstərməkdir. Duvazdehlər İmamiyyə əqidəsinin təməlini təşkil edən təvəlla və təbərta anlayışı üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında düvaznamələrdə 12 imamdan mədəd, şəfahət umulursa, Ələvi-Bəktəşi cəmlərində düvaznamələr kult xarakterlidir. Məsələn düvaz-imamlar görgü cəmində, qurban zamanı, çıraq oyandırma və süfrə ədəbində oxunur, hətta ölüm öncəsi, ölüm zamanı və ölüm sonrası da düvaz-imam oxumaq adəti vardır.

Açar sözlər: aşıq ədəbiyyatı, düvaz-imam, Əhl-i Beyt, Hz.Əli kultu, 12 imam

Fuzuli BAYAT

**DUVAZ-IMAMS (TWELVE-IMAM) OF POEM FORM OF
AZERBAIJANI ASHUG POETRY IN TAVELLA AND TABARRA
CONTEXT**

Summary

Although there are no duvazdehs types of poetry among the genres of Azerbaijani ashug literature, Azerbaijani ashugs have written poems in this genre since the 16th century. In Azerbaijani ashug literature, duvazdehs developed mainly around the cult of Hazrat Ali and gained value in the context of the trinity of Allah-Muhammad-Ali. This type of poetry, known as duvazdeh, duvaz-imam and

duvazname, is widespread among the Alavi-Bektashi. Nevertheless, the first poet to write in written literature was the poet Hurufi Nasimi, the Bektashi ashug Bektashi ashug Sadig Abdal, and the Safavid poet Hatai. It is even said that the duvazdehs were brought to Anatolia by Azerbaijani Shiite poets and ashugs.

While the subject of the duvazdeh is to describe the names of the 12 Imams, their philosophy is to show the virtues and advantages of the members of the Ahl al-Bayt. The duvazdehs are based on the concept of tawala and tabarra, which is the basis of the Imamate. In the Azerbaijani ashug literature, 12 Imams are expected to help and intercede, while in the Alavi-Bektashi collections, the interjections are of a cult nature. For example, the duwaz-imams are recited in the form of a vision, during the sacrifice, in the etiquette of waking up the lamp and eating manners, and even before, during and after death, it is customary to recite the duwaz-imam.

Key words: *Ashug literature, Duvaz-imam, Ahl al-Bayt, Cult of Hazrat Ali, 12 Imams.*

Фүзули БАЯТ

**СТИХОВАЯ ФОРМА ДУВАЗДЕ-ИМАМ (ДВЕНАДЦАТЬ ИМАМ)
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ В КОНТЕКСТЕ
ТАВЕЛЛА И ТАБАРРА**

Резюме

Хотя среди жанров азербайджанской ашугской литературы нет поэзии дувазде, азербайджанские ашуги писали стихи в этом жанре с XVI века. В азербайджанской ашугской литературе дувазде развивались в основном вокруг культа Хазрата Али и приобрели ценность в контексте троицы Аллах-Мухаммед-Али. Этот тип поэзии, известный как дувазде, дуваз-имам и дувазнаме, широко распространен среди Алави-Бекташи. Тем не менее, первыми поэтами письменной литературы, написавшими дувазде были поэт Хуруфи Насими, бекташи ашуг Садыг Абдал и сефевидский поэт Хатаи. Говорят даже, что дувазде были привезены в Анатолию азербайджанскими шиитскими поэтами и ашугами.

В то время как предмет поэзии дувазде состоит в том, чтобы описать имена 12 имамов, их философия состоит в том, чтобы показать достоинства и преимущества членов Ахль аль-Байт. Дувазде основаны на концепции тавала и табарра, которая является основой имамата. В азербайджанской ашугской литературе ожидается помощь и ходатайство 12 имамов, а в собраниях Алави-Бекташи междометия носят культовый характер. Например, дуваз-имамы читаются в форме видений, во время жертвоприношения, в соответствии с этикетом пробуждения лампы и еды, и даже до, во время и после смерти принято читать дуваз-имам.

Ключевые слова: *Ашугская литература, Дувазде-имам, Ахль аль-Байт, Культ Хазрата Али, 12 имамов.*

a. Giriş

Farsçada “on iki” mənasına gələn “dövazdeh” və ya “dövaz-imam” təkkə və aşiq ədəbiyyatında Əhl-i Beytin, on iki imamın adlarını çəkməklə onların mədhinə yazılmış, imamların özəlliklərini, irfani bilgilərini, fəzilətlərini, məsumiyyətlərini övən şeirlərə verilən addır. Bu termin dövaz-imam, dövazdeh, dövaz/duvaz, duaz, dövazdeh imam/duvazdeh imam, dövazdeh imaman/dövazdeh imaman, duvazi imam, dövazimam/duvazimam, on iki imam, on iki imaman və s. şəklərdə də işlədilməkdədir. Bu tərz şeirlər əslində Ələvi-Bəktəşi dünyagörüşünün məhsulu olan Haqq-Məhəmməd-Əli (Azərbaycanda Allah-Məhəmməd-Əli) üçlüsü fəlsəfəsi və təvəlla və təbərri anlayışı baxımından Əhl-i Beyt mənsublarının şeirdə mədh edilməsidir. Həm Ələvi-Bəktəşi, həm də İmamıyyə düşüncəsində var olan təvəlla və təbərri anlayışı aşiq və əsasən də təkkə ədəbiyyatında geniş işlədilmişdir. Çünki İslam aləmində, özəlliklə də təsəvvüfdə Hz. Əli və onun soyundan gələn on iki imamın özəl bir yeri vardır. İmamları sevnələri sevmək, onlara düşmənlik edənlərə də nifrət etmək İmamıyyə fəlsəfəsində mühim yer tutur. İmamların adlarını yaşatmaq, onların ədəb və əxlaqlarını, mübarizələrini unutmamaq üçün söylənilmiş və ya yazılmış şeirlər həm aşiq, həm də təriqət ədəbiyyatında koqnitiv dəyərə sahibdir. Bu şeirlər əsasən, Hz. Əli ilə başlayıb Sahib Zaman İmam Mehdi ilə tamamlanır ki, onlara dövaz, dövaz-imam, dövazdeh, dövaznamə deyilir. Buna baxmayaraq bəzi dövazdehlərdə Bəktəşi təriqətinin piri Hünkar Hacı Bektaş Vəli başda olmaqla Ələvi böyüklərinin adları da çəkilir. Dövaz-imam şeir şəkli əsasən, təkkələrdə zakirlər tərəfindən, məclislərdə isə aşıqlar tərəfindən sazın müşayiəti ilə oxunur və Ələvi cəmlərində daha çox dua, aşiq ədəbiyyatında isə mədəd umma, bağışlanma yerinə keçir.

Şiəlikdə və Ələvi-Bəktəşilikdə təvəlla və təbərri üzərində şəkillənən dini yaşam tərzini sonradan təkkə və aşiq ədəbiyyatında dövaz-imamların və ya dövazdehlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Dövazdehlərin yazılmasında məqsəd Hz.Əli və imamların yardımını ilə sirrə vaqif olmaqdır. SIRR on iki İmam, Əhl-i Beyt və peyğəmbər nəzdindədir və Haqqa çatmağın, Həqiqətə vasil olmağın tək yoludur. Bu isə Allah və onun peyğəmbərinə, Əhl-i Beytinə olan sevgi ilə mümkündür. Dövaz-imamlar bu sevginin poetik yansımasıdır.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında bu tərz şeirlər vardır, ancaq nə aşıqlar, nə də araşdırmaçılar onları dövazdeh və ya dövaz-imam adlandırırlar. İmamlarla bağlı şeirlərin daha çox dini məzmunlu şeirlər kimi dəyərləndirildiyi məlumdur. Bir qayda olaraq aşiq sənətində qoşma, gəraylı, müxəmməs, ustadnamə, qıfılənd, divani, zincirləmə, vücudnamə, əlifnamə və ya əlif-lam, əvvəl-axır, həmçinin qoşmanın təcni, cığalı təcni, dodaqdəyməz təcni kimi növləri göstərilir. Həm də Azərbaycan aşiq sənətində yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeirlərin janrı, şəklimi, yoxsa biçimi olduğu haqqında da fikir birliyi yoxdur. Janr məzmunla, funksiya ilə əlaqəlidirsə, şəkil də forma ilə bağlıdır. Bu durumda aşiq sənətində dövaz-imam

janrı və ya şeir şəkli axtarmaq doğru olmadığı kimi, onların özəllikləri haqqında da hər hansı bir araşdırmaya rast gəlmək mümkün deyildir. Həm də düvazdehlərin xüsusi şəkli yoxdur, yalnız məzmunu və funksiyası ilə digər şeirlərdən fərqlənir. Buna görə də on iki imam şeirləri olan düvaz-imamları janr adlandırmaq daha münasibdir. Duvaz-imam və ya düvaznamələr Türkiyə folklorşünaslığında bütün tərəfləri ilə olmasa da, araşdırma predmeti olmuşdur.

Duvaz-imam şeir növündə on iki imamın adlarının çəkilməsində aşağıdakı sıra gözlənilir: İmam Əli, İmam Həsən, İmam Hüseyin, İmam Zeynəl Abidin, İmam Məhəmməd Bakir, İmam Cəfər Sadıq, İmam Musa Kazım, İmam Əli Rıza, İmam Məhəmməd Taki, İmam Əli Naki, İmam Həsən Əsgəri, İmam Mehdi. Duvazdehlərin böyük əksəriyyətində bu sıralama gözlənilir. Həm divan, həm təkkə, həm də aşiq ədəbiyyatında mühim yer tutan on iki imam şeirləri, yəni düvaznamələr əsasən, qoşma, gəraylı, səmai, qəzəl, qəsidə, mürəbbə, müsəddəs, müxəmməs, tərkibbənd, tərcibənd və s. şeir formalarında yazılır. Təkkə və aşiq ədəbiyyatında ən çox işlənən şeir şəkli isə qoşmadır. Bu da düvaz-imamların bəlli bir şeir şəklinə sahib olmadığını, ancaq bəlli məzmun və funksiyası ilə seçildiyini göstərir.

Azərbaycan aşiq sənətində düvaznamələrə həsr olunmuş bu məqalə ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirilməli və gələcək tədqiqatların başlanğıcı olmalıdır.

b. Duvaz-imam (Duvazdeh) şeirinin çıxış nöqtəsi

Hz.Əli kultu, on iki imam inancı imamıyyə (Cəfəri, isnaaşəriyyə, onikicilər) məzhəbinin əsas teokratik anlayışı olub on iki məsum imamın Allah (cc) tərəfindən seçimi üzərində qurulmuşdur. Yəni imamət sonradan din böyüklərinin, məzhəb alimlərinin yaratdığı bir teokratik doktrin olmayıb Allahın bilavasitə müsəlmanlara fərz olaraq göndərdiyi yoldur. İmamət nübüvvətdən sonra ilahi bir yol kimi təyin edildiyindən və qiyamətə qədər varlığını sürdürəcəyindən bütün Əhl-i Beyt tərəfdarları tərəfindən qeydsiz-şərtsiz qəbul edilmişdir. Hətta mömin müsəlmanın əqidəsi Allaha, onun peyğəmbərinə və imamlara iman gətirməkdir. Əhli-təsəvvüfə, sonradan isə aşıqlara görə Əhl-i Beyt sevgisi olmadan, Şah-ı vilayətin övladlarına sevgi duymadan və Əhl-i Beytin haqqını qorumadan Haqqa qovuşmaq, Haqqın yolu ilə getmək mümkün deyildir. Əndəlüslü tanınmış alim Kadi İyaz belə bir hədis qeyd etmişdir: “Məhəmmədin alini (övladını) tanımaq, Cəhənnəmdən xilas olmaqdır, Məhəmməd övladını sevmək, Sırat körpüsündən keçməyə icazədir. Ali Məhəmmədə dostluq etmək, əzabdan qorunmaqdır” (Mevâidu'l-İrfân ve Avâidu'l-İhsan, 2014: 122). Bu təberranı ifadə edən sözlərdir və əksi heç şübhəsiz təberradır. İmamət doktrini, imamət inancı da bunu təbliğ edir və on iki imam - düvazdeh şeir növünün qaynağının bağlandığı əsas fikhî və etiqadi məzhəb məzh İsnəaşəriyyədir. İmamət Allahın (cc) seçimi ilə Hz. Məhəmmədin (sav) ardından gələn və İslam ümmətinin din və dünya işlərindəki liderlik məqamıdır. Özəlliklə Şiə kəlamçılarıнын fikrinə görə, imamət məqamı Allah tərəfindən verilmiş bir fərzdır. Bu fərz və vaciblik dinə görə kəlamî və etiqadidir, yəni fərzlik və vaciblik durumu insanlara

məxsus deyil, bilavasitə Allaha məxsusdur. Bu fərz və vacibliyin mənası, Allahın ədalət, hikmət, varlıq və digər kəmal sifətlərinin imamaəti/vilayəti təyin etdiyi anlamındadır (<https://www.ahmetsakar.com/imamet/>).

İmamın müsəlmanlar tərəfindən seçilə bilməyəcəyini XIV yüzilin ərəb dövlət adamı, filosofu və tarixçisi, 7 cildlik dünya tarixi “Kitâbu’l-İber” və onun giriş qismi olan “Müqəddimə” əsərinin müəllifi İbn Xaldun (1332-1406) da təsdiq edir: “İmamət, ümmətin rəyi və bu vəzifəni qəbul edəcək adamın onlar tərəfindən təyin edilməsinə icazə veriləcək ümumi işlərdən biri olmayıb, əksinə İslam dininin ana ünsürlərindən və əsas dirəklərindən biri olduğunda həmfikirdirlər. Yəni Hz. Peyğəmbərin, özündən sonra imamət vəzifəsini kimin üzərinə alacağına laqeyd qalması və ya bu işi ümmətə həvalə etməsi mümkün deyildir. Əksinə özündən sonra ümmətə imam olacaq kişini təyin etmiş olmalıdır. Yinə imam olaraq təyin etdiyi şəxs böyük və kiçik günahlardan qorunmuş olmalıdır” (İbn-i Haldun, 2004: 278).

İmamət/vilayət fəlsəfəsində təvəlla və təbərri inanc təlimi, məzhəbin doktrini və dini bir davranış şəkli. Şiələrdə və Ələvilərdə təvəlla Allahın (cc), peyğəmbərin və imamların vilayətinə boyun əyməkdir. Əslində Allah yolunda olanları sevmək mənasına gələn təvəlla, peyğəmbəri, onun Əhl-i Beytini və imamları sevməkdir, çünki Əhl-i Beyti sevmək peyğəmbəri, peyğəmbəri sevmək də Allahı sevməkdir. Allah düşmənlərinə düşmənlik etmək mənasında işlədilən təbərri da imamlara düşmənlik edənlərin peyğəmbərə, peyğəmbərə düşmənlik edənlərin də Allaha düşmənlik etdiyi mənasında təkkə və aşiq ədəbiyyatında işlədilmişdir. Bir çox hədisdə başda Hz. Məhəmməd (s.a.v.) olmaqla Əhl-i Beytə məhəbbət bəsləmək fərz olaraq irəli sürülmüşdür. Seyyid Haşim Bahrani, Hz.Əli və Əhl-i Beyt imamlarına sevgi və məhəbbət haqqında Əhl-i sünnet məzhəbi ilə 95, Şiə məzhəbi ilə də 52 hədis nəql etmişdir. Fazıl b. Ruzbehanın təbiri ilə Əhl-i sünnetdə də peyğəmbər və onun Əhl-i Beytinə təvəlla və onun düşmənlərinə təbərri bütün möminlərə fərzdır və möminlər onları özlərinə vəli və işlərini yoluna qoyan insanlar kimi görməzlərsə, onların düşmənlərinə təbərri göstərməzlərsə mömin deyillərdir (Dedekarginoğlu, 2020: 170).

Quran-i Kərimdə və hədislərdə dönə-dönə xatırlanan təvəlla və təberradan məqsəd Əhl-i Beyti, 12 İmamı və onların soyundan gələnləri sevmək, onlara düşmən olanlara da düşmən olmağı vurğulamaq üçündür. Hz. Əlinin düşmənlərinə lənət, Əhl-i Beytə və dostlarına məhəbbət, İsnəaşəriyyəni rəsmi məzhəb elan edən Səfəvilərdən qalmışdır. Səfəvilərin təbliğat mexanizmi təvəlla və təbərri üzərində qurulmuşdur (Mélíkoff, 1993: 131). Ələvi-Bəktəşilərdə təməl fəlsəfi anlayış olan təvəlla və təbərri cəmlərdə oxunan bütün deyiş və düvazdəhlərdə bir tərəfdən Əhl-i Beytə sevgi ifadə edirsə (təvəlla), digər tərəfdən Kərbəla-sakka suyu bölümündə oxunan mərsiyələrdə, deyiş və düvaz-imamlarda da başda Yezid və Müaviyə olmaqla Əhl-i Beyt düşmənlərinə lənət (təbərri) edilir. Bu nifrət və lənət Hz. Məhəmmədə, Hz. Əliyə və onların soyuna qarşı edilən haqsızlıqlar və zülmələrə kəskin etirazdır (Ulusoy, 1986: 211).

Bəqərə surəsi 124-cü ayəyə görə Allah (c.c.) imaməti ilahi bir əhd və sözləşmə kimi təqdim edir və bu da belə bir məqamın insanların seçiminə və təyininə buraxılmayacağını göstərir. “Və bir zaman Rəbbi İbrahimi bəzi kəlmələrlə (əmr və qadağalarla) imtahan etmiş, bunun üzərinə (o) onları tamamilə yerinə yetirmişdi. (Rəbbi də ona): “Doğrusu, mən səni insanlara imam edəcəyəm” buyurdu. (İbrahim isə): “Nəslimdən də (imamlar seç)”! dedi. (Rəbbi də): “Verdiyim söz (sənin nəslindən də olsa, əsla) zalımlara çatmaz”! buyurdu” (Bəqərə 2/124). Bundan başqa imamətin önəmi və dinin varlığının imamətə bağlanması İkmal və Təbliğ ayələrində də zikr edilməkdədir ki, bu iki ayə ilə Hz.Əlinin imaməti və vilayəti təsdiqlənmişdir. Bu ayə Allah tərəfindən Qədir-Xumda müsəlmanlara imam və rəhbər təyin edilməsi ilə əlaqədar nazil olmuşdur. “Ya peyğəmbər! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər belə etməsən, Onun göstərişini (sənə tapşıracağı elçilik vəzifəsini) yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyar. Şübhəsiz ki, Allah kafir tayfanı doğru yola yönəltməz” (Maidə 5/67). Bütün bunlardan anlaşılan imamət məqamını Allahın verdiyi və dinin davamlılığı üçün vacib olduğudur.

Allahın (c.c.) təyin etdiyi və məsumiyyətlərini qoruduğu imamlara uymaq həm Allaha, həm də peyğəmbərə itaət etməklə mümkündür. Bunun əksi isə Allaha və onun peyğəmbərinə qarşı çıxmaqdır. Bəsit şəkildə imamət (vilayət) İslam dininin davamıdır, müsəlmanların istinad yeridir, Quranı anlamağın tək yoludur. Ona görə də imamların üstün bilikləri, cəmiyyətin mənəvi liderləri, Allahın hüccəti olması danılmazdır. Bu tarixi şəxsiyyətlərin bir çox həyat hekayələri rəvayətlərə qarışsa da onların fəaliyyətləri bütün zamanlarda real olaraq qalmışdır. On iki imama itaət, sevgi, onları hüccət olaraq qəbul etmə Əhl-i Beyt yolçularının onlardan mədəd ummalarına, onları mədh etmələrinə səbəb olmuşdur. Təkcə Şiələr deyil, Anadolu Ələvi-Bəktəşiləri, mövləvilərin şəms qolu da on iki imam yolunun təqibçiləri olmuşdurlar və təbii ki, təkkə, aşiq ədəbiyyatında on iki imam kultuna böyük yer verilmişdir. Yolundan, düşüncə tərzindən asılı olmayaraq bütün Əhl-i Beyt tərəfdarları Hz.Əlidən Hz.Mehdiyə qədər olan imamlara eyni şəkildə sevgi bəsləmişlərdir. O baxımdan Əhl-i Beyti sevmək Hz. Həsən ilə Hz. Hüseyini və Hz. Mehdiyə qədər olan 12 İmamı sevmək, onların imamət və vilayətini tanımaqdır. Buna görə də aşıqlar on iki imam şeirləri – düvazdeh yazmağa səy göstərmişdirlər.

12 İmama sevgi, təqibçilərinin yolunu imamət fəlsəfəsi üzərində şəkilləndirməyə səbəb olmuşdur. Burada məsələyə Şiəliyin Ələviliyə, İsmaililiyin Səfəviliyə və hər ikisinin də Bəktəşiliyə təsirindən daha çox onların ortaq qaynaqdan yararlanmaları şəkildə baxmaq daha doğrudur. Buna baxmayaraq on iki imam doktrinasının səfəvilərin təsiri ilə Anadolu Ələvi-Bəktəşilərinə keçdiyi də dilə gətirilmişdir (Üzüm, 2009: 270). Hətta bəzi bilim adamları Anadolu Ələvilərində görünən Şiə ünsürləri və on iki imam sevgisini Nizari ismailiyinə bağlayırlar və on iki imam kultu Ələvi-Bəktəşilərdə Nizari ismailiyyənin təsiri ilə formalaşmışdır, qənaətinə gəlirlər. Bu təsir XI yüzildən etibarən Anadolu coğrafiyasında Sünni olmayan türkmən kütlələrin olduğuna və XIII yüzildən etibarən də türkmənlər arasında geniş yayıldığına bağlanmaqdadır (Ocak, 2005: 27-31).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Azərbaycan aşıq şeirində Hz. Əli kultu, 12 İmam sevgisi, Yezidə, Müaviyəyə, Şümürə, Mərvana lənət, Əbubəkri, Öməri, Osmanı sevməmə əslində təbərri və təvəllaya nümunədir və düvaz-imam şeirlərinin fəlsəfi inanc qaynağıdır. Ələvi-Bəktəşi aşıqları daha da irəli gedərək təvəlla və təbərri obyektini açıq şəkildə dilə gətirirlər. Məsələn, Bəktəşi aşığı Ziləli Ceyhuni (1847–1912) bir şeirində belə deyir:

Rah-ı hakikate dil oldu bende
Biz sırrı (İllâ)nın tevellâsıyız
Merd olan namerde olmaz şermende
Biz onların evvel teberrâsıyız (Özmen, 1998: 432).

Ələvi-Bəktəşi aşıqları düvazdehləri təvəlla və təbərri inancı ilə ustalıqla birləşdirdikləri halda Azərbaycan aşıqlarında təvəlla və təbərri termini işlədilməz. Bunun əksinə Hz. Əlinin qulu olmaq, İmamların yolu ilə getmək və Yezidlərə lənət sözləri isə daha çox işlədilməşdir.

Aşıq ədəbiyyatında on iki imamdan bəhs edən şeirlər imamət doktrinası ilə sıx bağlıdır. İmam Tanrıdan südur edən onuncu aqlın, yəni aktiv aqlın təmsilçisidir və bu onuncu aqlın sahibi olan imam yer üzündə bütün işləri Allah və onun sonuncu peyğəmbərinin adı ilə görür (Engineer, 1999: 1-4). Ələvi-Bəktəşi cəmlərində oxunan düvaz-imamlar məhz onuncu aqlın sifətlərini təmsil edən imamların mədhinə həsr edilmişdir. On iki imam kultu isə İsnəaşəriyədən, İsmaililərdən, Hürufilərdən, Səfəvilərdən Ələvi-Bəktəşi toplumuna daşınmış, türkmən inancı ilə sintez edilərək bugünkü halını almışdır. Digər tərəfdən təvəlla və təbərri məntiqi üzərində qurulan düvaz-imam şeir növü həm də Qızılbaş irfanının bir yansımasıdır.

Ələvi-Bəktəşi cəmlərində çıraq yakmaq törenində zakir adı verilən aşıq düvaz-imam şeirini oxumaqla məclisi daha da canlandırır. Duvaz-imam şeir növü bir ritualın tərkib hissəsi olub bütün sazlı-sözlü Ələvi-Bəktəşi cəmlərində oxunmaqdadır:

Ali'm Hasan Hüseyin Zeyneli Bakır
Cafer Kâzım Musa Rıza'ya zikir
Taki Naki Askeri Mehdi'ye şükür
İbrahim'in dest-i demanı Haydar.
Muhammed Mustafa hem Murtezayı
Hadicə Fatima həm Hayrün Nisayı
Şah Hasan Hüseyin Zeynel Abayı
Bakır, Cafer, Kazım Musa, Rızay
Taki Naki Askeri Mehdi lizay
On dörd masum-u pak piri sefay
Sev bunları eylə həm ihtiyacı
Dilersen Hürremi derdə dəvayı (Divani, 2010: 50-51).

Buraya qədər deyilənləri yekunlaşdıraraq on iki imam – düvazdeh şeir növünün çıxış nöqtəsinin bir-birinə çox yaxın olan İsnaaşəriyə şiəsi, İsmaili şiəsi və Ələvilinin teolojisinə və rituallarına dayandığını qeyd etmək lazımdır. Ancaq bəzi düvaz-imam şeirlərində İmam Əliyə və övladlarına qarşı az da olsa görünən aşırı sevgi heç də bu şeirləri qaliyyə zümrələrinin inancı kimi dəyərləndirməyə əsas verməz. Çünki Şiələr arasında “Hz.Əli və özəlliklə məzlum övladlarına hədsiz sevgi və və rəqiblərinə qarşı artan nifrətin təsiri ilə onların haqqında əfsanələr yaradılmış, hər birinə ilahi sifətlər verilmişdir. Beləliklə, zaman keçdikcə imamlara aşıqlıyın həddindən artıq olması, əndazədən çıxması Şiə-Ələvi inancının bəzi təmsilçilərində ifratçılığa yol açdı. Rəqibinə açıq müqavimət göstərə bilməyən Şiə qruplarının gizli, sirlə və rəmzli ifadələr işlətməklə təbliğat aparmaları da onların ekstremizmə meyl etməsində təsirli olmuşdur” (Öz, 1996: 333). Burada önəmli bir məsələyə də diqqət etmək lazımdır. Duvaz-imam şeirlərinin və ya Hz.Əli kultunun güclü olduğu şeirlərin heç birində inamla demək mümkündür ki, qaliyyə zümrələrinin təsiri sezilmir. “Sözlükdə “həddi aşmaq” mənasına gələn gulüv kökündən törəyən ismin cəmi mənasında olan qaliyyə “mötədillik sərhəddini keçənlər” mənasındadır. Bu kökdən törəyən gulât ilə əhlü’l-gulüv, ashâbü’l-gulüv söz birləşmələri də eyni mənada işlədilir... Məzhəblər tarixi ilə bağlı əsər yazan sünni və şiə müəllifləri, qaliyyə terminini əsasən imamət haqqında həddi aşan görüşlər irəli sürən və şiəyə bağlı olduqlarını bildirən qruplar üçün işlətməmişdirlər. Bununla bərabər bu qrupların özəlliklə axirəti inkar edib tənəşüh inancını mənimsədiklərinə də diqqət etmişdirlər... Qaliyyə şiə ilə məhdudlaşmayıb əhatə dairəsi genişləndirilmişdir. Qaliyyənin ortaya çıxışında siyasi, iqtisadi və psixoloji səbəblərlə bərabər İslam dünyasına daxil edilən bölgələrdəki əski din və mədəniyyətlərin də böyük rolu olmuşdur” (Öz, 1996: 333).

Ancaq imamiyyə məzhəbində olan aşıqların on iki imam – düvazdeh məzmunlu şeirlərində yezidliyə nifrət varsa da, övladi-Rəsula edilən zülmə etiraz etməyənlərə qarşı hər hansı bir ekstremizm də yoxdur. Buna baxmayaraq F.İyiyol bəzi ələvi ozanlarının şeirlərində Hz. Əli kultunun üluhiyyət məqamına qədər yüksəldildiyini qeyd edir: “Duvazlarda Hz. Əliyə ilahilik sifəti verildiyi və hülul adlandırılıla biləcək izlər vardır. Bu vəziyyət, Ələvi-Bəktəşi ənənəsindəki Hürufi təsirinin bir yansıması olaraq qəbul edilə bilər. Xüsusilə, hürufizmin təsirinin güclü olduğu hürufi şairlərində və ya Ələvi-Bəktəşi ozanlarında Hz. Əlinin ilahiliyinə meyl etmə daha aydın görünür. Hülul hesab edilə bilən bu yanaşma XVI yüzilin abdallarından Viraninin düvazlarında görülür:

Evvel O’dur âhir O’dur Alî Alî Alî Alî
Bâtın O’dur zâhir O’dur Alî Alî Alî Alî
Tayyib O’dur tâyir O’dur Alî Alî Alî Alî
Bâtın O’dur zâhir O’dur Alî Alî Alî Alî” (İyiyol, 2013: 238).

Tanrılaşdırılan Hz. Əli inancına digər Ələvi-Bəktəşi aşıqlarının şeirlərində də rast gəlirik. XIX yüzilin Ələvi-Bəktəşi ozanı Dərviş Əli belə yazır:

Yeri göği arşı kürsü yaradan
Men Ali'den başqa Tanrı görmedim
Yaradup kulunun kısmetin veren
Ben Ali'den başqa Tanrı görmedim

Bin bir ismi vardır bir ismi Allah
Eğer inanmazsan hem vallah billah
Ademi görmüşüm elhamdülillah
Men Ali'den başqa Tanrı görmedim (<https://www.antoloji.com/yeri-gogu-arsi-kursu-yaradan-siiri/>).

Bu tip məqsədini aşan düvaz-imam şeirlərinə sonrakı Ələvi-Bəktəşi şairlərinin əsərlərində rast gəlmək mümkün deyildir. Həm də aşiq ədəbiyyatında aşırılıq (həddini aşmaq) demək olar ki, yox dərəcəsidir.

Nəticədə, övlad-Rəsula həm Əməvilər, həm də Abbasilər zamanında edilən fiziki zülmələr keçmişdə qalsa da, bu gün İslam dünyasında bir çox qruplar hələ də mənəvi bir zülm həyata keçirməkdədirlər. Az da olsa bəzi təriqətlər arasında Hz. Əli düşmənliliyi hələ də davam etməkdədir ki, onları Müaviyə və Yezid “müsəlmanları” adlandırmaq daha doğru olacaqdır. On iki imam şeirləri – düvaznamələr həm keçmişdəki, həm də bu günkü zülmə qarşı bir etiraz, bir üsyandır. On iki imam sevgisinin yaşadılması İslamın yaşadılması, onların yolu ilə getmək də Hz. Məhəmməd peyğəmbərin yolu ilə getməkdir.

c. Azərbaycan aşiq sənətində İmamlarla bağlı şeirlər.

Aşiq şeiri divan ədəbiyyatından bir çox nəzm şəkilləri aldığı kimi, təkkə ədəbiyyatından da bəzi mövzular almışdır. Özəlliklə təriqəti-Aliyyədə qızıl silsilə adlandırılan və yolun Hz. Əli vasitəsi ilə peyğəmbərə qədər gedən və qısacası Hz. Əli silsileyi-zəhəbi (qızıl silsilə) ilə başlayan təkkələrdə Əhl-i Beyt sevgisinin yüksək olduğu bilinməkdədir. İslam ensiklopediyasında deyildiyi kimi təriqət silsilələrinə baxıldığında Hacıqan və Nəqşbəndiyyə təriqətləri xaric digərlərinin Hz. Əlidən gəldiyi görülür (Tosun, 2009: 206). Bunlardan da Hacıqan təriqətinin Nəqşbəndiliyin sələfi olduğuna görə sadəcə Nəqşbəndilərin öz təriqət silsilələrini Əbu Bəkrə bağladığı bilinir. Ancaq Mövləvilərin Vələd qolu da təriqət silsilələrini Əbu Bəkrə bağlayırlar. Ələvi-Bəktəşi zümrə ədəbiyyatında, özəlliklə də Şəms qolunda on iki imamı övən şeirlər məşhurdur. Hər nə qədər on iki imam şeirlərinin, yəni düvazların nə zamandan yazıldığı tam məlum olmasa da, bəzi bilim adamları bu şeir növünü təkkə və sonradan aşiq ədəbiyyatına gətirən ilk şairin Xətai olduğunu yazırlar (Yörükən, 1998: 52-53). Xətəinin əlifnamə (əliflam) şeir formasında yazdığı düvazdehi Azərbaycan mühitindən daha çox Ələvi-Bəktəşi camaatı arasında bilinməkdədir:

Elif anı bilmişem men lâ fetâ illâ Ali
Ye yalan söylememişem lâ fetâ illâ Ali

Be bekâ mülkinde hâkim Mustafâ Murtazâ
Lam elif lâ dimemişem lâ fetâ illâ Ali

Te temennâ ile her dem sırrın izhâr eyleyüp
He helâk levhinde gördüm lâ fetâ illâ Ali

Se siyâbum od u su toprak u yildendür benim
Vav vücûdum şehridür hem lâ fetâ illâ Ali

Cim celâliyle cemâlün isteyüp kıldum talep
Nun niyâdât buldı canum lâ fetâ illâ Ali

Ha hayâl eyler zebanum âlini yâd itmege
Mim Muhammed Mustafâ'dur lâ fetâ illâ Ali

Hı haber viridi Hasan Hulk-ı ırzâ etbâna
Lam letâfet mülki içre lâ fetâ illâ Ali

Dal dilümde Şah Hüseyin-i Kerbelâ'nun medhi var
Kef kerem-kânı Ali'den lâ fetâ illâ Ali

Zel zelil it nefsinı Zeyne'l-abâ'nun ışkına
Kaf karîbdür Hak yolında lâ fetâ illâ Ali

Ra riyâ kıldı Havâricler Muhammed Bâkır'a
Fe Fırat akup didi kim lâ fetâ illâ Ali

Ze ziyâde kıldı beni Ca'fer'ün muhabbeti
Gayın gayrı dimezem men lâ fetâ illâ Ali

Sin ser-hoş eyledi ol Mûsâ-i Kâzım meni
Ayn aynumda ayândur lâ fetâ illâ Ali

Şın Şâh-ı Horasan ol Ali Mûsâ Rızâ
Zı zuhûr oldı cihânda lâ fetâ illâ Ali

Sad safâ ehli cihanda ol Muhammed Tâkî'dür
Tı tarîkin gösterir hem lâ fetâ illâ Ali

Dad zamîrüm mülkine server Nâkî'dür bilmişem
Askerî'nün zikridür hem lâ fetâ illâ Ali

Ol Muhammed Mehdî sahib-zaman-ı sırr-ı Resûl
Tesbîh-i zikri dilimde lâ fetâ illâ Ali

Ey Hatâyî ger hayatı câvidân bulasun yola
Gönlümde mihmân olupdur lâ fetâ illâ Ali (Özcan, 2015: 200-201).

Bu şeirdən başqa da Xətai divanında İmamları övən şeirlər, yəni düvazdehlər vardır.

Ancaq daha sonrakı araşdırmalara görə düvaz-imam şeirinə XIV-XV yüzilin hürufi şairi Nəsimidə və XV yüzilin bəktəşi şairi Sadıq Abdalda rast gəlinir (İyiyol, 2013: 231). Nəsiminin Türkiyədə çap olunan divanında bir neçə on iki imam şeiri, yəni düvazdeh vardır. Hətta Nəsiminin divanlara girməyən şeirləri içində də düvazdehlərə rast gəlirik:

Hamdü lillâh kim bu gün merd-i Huda meydânıdır
Bende-i evlâd-ı Hayder Mustafa meydânıdır

Seyrini kati itdi eyledi gitdi aradan ikilik
“Lahmüke lahmi” Aliyye'l-Murtazâ meydânıdır

Zehrini şəkker bilüp kahrını hergiz nüş ider
Ser-ver-i din ol Haşan halku'r-Rızâ meydânıdır

Maden-i ilm-i velâyet ol Huseyn-i pâk-din
Ya'ni maktül-i şehid-i Kerbelâ meydânıdır

Kerbela içre kalupdur ehl-i dine yadigâr
Ol Huseyn oğlu Ali Zeyne'l-abâ meydânıdır

Ol Muhammed Bakırî Cafer imâm-ı ehl-i din
Kâzım u Sultân Ali Müsâ Rızâ meydânıdır

Şah Tâki vü bâ-Naki şâh-ı miyân-ı evliyâ
Asker-i kutb-ı velâyet reh-nümâ meydânıdır

Hâricidür dem-be-dem uran velâyet tiğini
Ol Muhammed Mollâ-yı şâhib-livâ meydânıdır

Ey Nesimi geldi Düldül çıkdı yine Zu'l-fekâr
Hamdü lillah pâdişâh-ı evliyâ meydânıdur (Köksal, 2009: 95-96).

Düvazdehlər, düvaz və ya düvazdehi-imaman “içində on iki imamlar hazeratinin adlarının keçdiyi şeirlərə verilen addır” (Noyan, 2000: 107). Bununla yanaşı “Şəms qoluna mənsub şairlər on iki imamın məziyyətlərini anladıqları şeirlərə düvaz adını vermişlərdir. Düvazlarda Hz.Əli, Ali-əba və arxasınca da digər imamların adları çəkilir. On ikinci İmam Məhəmməd Mehdimin adı ilə şeir bitir. Düvazlarda Əhl-i Beytlə bərabər Ali-əbanın (Əhl-i kisa, Pəncə-i ali-əba, Xəmsə-i ali-əba) və on iki imamın hər birinin adı ayrı ayrı çəkilir” (Kuzucular, <https://edebiyatve-sanatakademisi.com/edebiyat-terimleri-mazmunlar/duvaz-nedir-ve-duvaz-ornekləri/14230>). Funksiyası baxımından düvaz-imamlar daha çox ritual xarakterlidir. Ələvi-Bəktəşi cəmlərində oxunan düvazlar daha çox mədəd, şəfaət məqsədi ilə söylənir. Bununla bərabər düvaz-imamlar görgü cəmində, qurban zamanı, çıraç oyandırma və süfrə ədəbində də oxunur. Ələvi-Bəktəşi ənənəsində ölüm öncəsi, ölüm zamanı və ölüm sonrası da düvaz-imam oxumaq adəti vardır. Bir sözlə, Ələvi-Bəktəşi yaşamının bütün sahələrində düvazdehlərin önəmli funksiyası vardır.

Aşiq ədəbiyyatına da daxil olan düvaz-imam şeir şəkli heca vəznində olub mövzusu baxımından dini-irfanidir. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında da bu formada şeirlərin yazıldığı bilinir. Dini-irfani məzmunlu düvaz-imamlar araşdırılmasa da son zamanlarda Hz. Əli kultunun aşiq şeirində yeri az da olsa tədqiq edilməyə başlanmışdır. Hz. Əli və imamlar Allahdan (c.c.) gələn sirli elmi qəbul edərək heç kimin əldə edə bilmədiyi sirlərə vəqif olmuşlardır. Əhli olmayanlara bu sirləri açmaq olmaz, çünki Haqq mərtəbəsindən gələn ilmi-lədüni qal əhli anlamaz, feyzi-ilahi olan bu elm yalnız Hz. peyğəmbərə, ondan da Hz. Əliyə və övladlarına verilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, aşiq ədəbiyyatında Hz. Əli kultu və imamlar qutsal mövqedədir.

Yuxarıda da deyildiyi kimi “Ələvi-Bəktəşi ənənəsində on iki imamı mədh edən şeirlərə; düvâz, duvaz, düvazdeh imam, düvazde imam, düvaz-imam, düvâznâme, düvazimam, düvaz-ı imam deyilir... Duvâzlar, Ələvi-Bəktəşi ənənəsində önəmli bir yerə sahib olmasına baxmayaraq bu növ üzərində ayrıntılı təhlillərin və çalışmaların olmaması diqqət çəkir. Mövzu ilə bağlı əsas qaynaqlarda düvazlar ümumi olaraq tanındılmış və bir neçə misalla yetinilmişdir” (İyiyol, 2013: 230), deyən araşdırmaçı özü də aşiq ədəbiyyatında rastlanan bu janra az yer vermişdir. Ancaq Türkiyədən fərqli olaraq Azərbaycan folklorşünaslığında on iki imam şeirləri – düvaznamələr nə ümumi olaraq tanındılmış, nə də haqqında bir söz deyilmişdir. Azərbaycan aşıqları düvazdehlərin çıxış nöqtələrindən biri olan təvəlla və təberranı bilmişlər. Bunu onların imamları övən, yezidlərə lənət yağdıran şeirləri də təsdiqləyir. Hətta Növrəs İman “Eylə” adlı bir qoşmasında bu məsələyə yer verir:

Təvəlla-Əlinin dostunu tanı.
Təberrra-seçgilən küfri-düşmanı.

Qəsb olan yerlərdən dolan pünhanı,
Təmiz tut libasın, xoş adət eylə (Növrəs İman, 2004:42).

Bütün bunlara baxmayaraq Hz.Əli kultunun güclü olduğu Azərbaycan aşığı poeziyasında düvaz-imam şeir növü də yayıldığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Aşığı poeziyasında rast gəldiyimiz ilk düvaz-imam şeiri Göyçəli məşhur el şairi Məhəmmədhüseynin on iki bəndlik uzun şeiridir. Şair Məhəmmədhüseyn şeirin hər bəndini sırayla bir imama həsr etmişdir. Aşağıda bu uzun şeiri imamların adlarına görə ayıraraq təqdim edirik:

1-ci İmam Hz. Əli

Qoç igidlər, ərəb atlar meydanı,
Müxənnət sərindən tökülən qanı,
Birinci İmamımız Şahi-Mərdandı,
İkinci imamı xəbər al, deyim.

Şair Məhəmmədhüseynin bu şeirinin sonrakı bəndləri sıra ilə ikinci İmam Həsənə (ə.),

Atını minəndə yel kimi əsən,
Üç günlük yolları bir günə kəsən.

2-ci imamımız İmami Həsən,

Üçüncü imamı xəbər al deyim.
üçüncü İmam Hüseyinə (ə.),
Kərbəla dəştindən gəlmişdir meyın,
Yezidlər boynuna götürdü deyin.

3-cü imamımız İmami Hüseyin,

Dördüncü imamı xəbər al deyim.
dördüncüsü İmam Zeynalabidinə (ə.),
Bahar olcaq dağlar geyər abı don,
Din içində din bəsləmiş abı din.

4-cü İmamımız Zeynalabidin,

Beşinci imamı xəbər al deyim.
beşinci İmam Məhəmməd Bağıra (ə.),
Adları böyükdür yolları ağır,
Bir dara düşəndə onları çağır.

5-ci İmamımız Məhəmməd Bağır,

Altıncı imamı xəbər al deyim.
altıncı İmam Cəfər Sadiqə (ə.),
Dünyaya gəlmişdi bir belə sadıq,
Dünya malın yığdıq, yığdıq, budadıq.

6-cı İmamımız Cəfəri Sadiq,

Yeddinci imamı xəbər al deyim.
yeddinci İmam Museyi Kazıma (ə.),

Quranda oxurlar Əliyyül Əzim,
Dəftər-qələm gətir dərdimi yazım.
Yeddinci İmamımız Museyi Kazım,
Səkkizinci imamı xəbər al deyim.

8-ci İmam Rzaya (ə.),

Tut orucu, meyl eylə namaza,
Qoyma qala qəza, verərlər cəza.
Səkkizinci imamımız İmami Rza,
Doqquzuncu imamı xəbər al deyim.

9-cu İmam Məhəmməd Tağıya (ə.),

Səkkizi cənnətdi, səkkizdə bağı,
Dolanıb gəşt eylər onlar bir bağı.
Doqquzuncu İmamımız Məhəmməd Tağı,
Onuncu imamı xəbər al deyim.

10-cu İmam Əliyyə Nəğıya (ə.),

Bir neçə ümmətin Əlidir saği,
Çəkə zülfüqarı, bölə budağı.
Onuncu İmamımız Əliyyə Nəğı,
On birinci imamı xəbər al deyim.

11-ci İmam Həsən Əsgərinin tərənnümünə həsr olunmuşdur.

Səhər-səhər dan yelləri əs barı,
Mümkür olan bəndələri kəs barı.
On birinci İmamımız Həsən Əsgəri,
On ikinci imamı xəbər al deyim.

12-ci bənd, Şiə inancına görə qeybə çəkilmiş Sahib əz-Zamanla (ə.) başa çatır:

Məmmədsöyün, işin tamamı, tamam,
Möminlər könlünə salıbsan güman.
On ikinci İmam Sahibəz-Zaman,
Bu dünyada iman, axirətdə Quran,
Onlardan vacibən xəbər al, deyim (Daşkəndli Şair Məmmədhüseyn, 2005: 32).

Şair Məmmədhüseyn bir şeirində İmam Əlini fəryada yetişməyə (fəryadı rəs) və darda qalanlara yardıma çağırır:

Canişini-Mustafasan, ya Əli, fəryadı rəs,
Sadiqi-şəhri vəfasan, ya Əli, fəryadı rəs.
Bəs sənün günəş camalın sureyi-yasindimi,
Alimlər elm alarlar, ya Əli, fəryadı rəs (Daşkəndli Şair Məmmədhüseyn, 2005: 42).

Təbii ki, klassik aşiq poeziyasının bir çox janrında gözəl nümunələr yaradan Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında Hz.Əli və Əhl-i Beyt kultu və imamlara hörmət

yüksək səviyyədədir. Şahi-Mərdan, Şiri-Yəzdan, Düldülü-süvar, sahibi Zülfikar, Heydəri-Kərar, sirri-Xuda, Hz. peyğəmbərin “lahmüke lahmi” (əti ətimdir) və “Mən elmin şəhəriyəm, Əli də onun qapısıdır, elm istəyən qarıya gəlsin” dediyi Hz. Əli sayısız şair və aşığın ilham qaynağı olmuşdur. “İrəhbərdi Cənab Əli qabaqda” və ya “Mənim ağam Şahi-Mərdan Əlidi” deyən Ələsgərin on iki imamla bağlı düvaz-imam şeirini aşıq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən biri hesab etmək olar:

“Bismillahir-rəhmanir-rəhim!” – deyib,
Sidq ilə çağırram Şahi-Heydəri.
Xişmə gəlib, bir əlində götürdü
Səksən min batmanlıq dəri-Xeybəri.

Həsən əl-müctəba aləmə rəhbər,
Hüseyni-şəhiddi şafeyi-məhşər,
İmam Zeynalabdın dilimdə əzbər,
Qoyma darda mən zəlilü müztəri!

Məhəmməd Bağıra var iltimasım,
İmam Cəfərə bağlamışam xilasım,
Borcluya zamindi Museyi-Kazım,
Qurtarıbdı dardan çox zəllilləri.

Qərib imam Rza – Xorasan şahı,
Sidq ilə çağırın heç çəkməz ahı.
Məhəmməd Tağıdı aləm pənahı,
Ona qurban dedim bu canü səri.

Əliyyə Nəğıdı aləmdə əla,
Bir səri min dərdə olub mübtəla.
İstəyirsən, müşgül işin həll ola,
Sidqi-dillə çağır Həsən Əsgəri.

Mehdinin şəninə gəlibdi ayat,
İsminə möminlər verir salavat.
Yovmi-ərəsətdə etmə xəcalət,
Yandırma odlara qul Ələsgəri! (Aşıq Ələsgər, 2004: 26).

Aşıq Ələsgərin düvaz-imam növündə yazdığı başqa şeirləri olmuşsa da bu gün əlimizdə olan tək nümunə yuxarıdakı şeiridir. Şirvan aşıqlarından Aşıq Əhməd də şeirlərində Hz. Əlini sahibi-qüdrət və birinci imam adlandırır. Şeirinin ilk bəndi belədir:

Pənahım Allahdır, nəbim Məhəmməd,
Əvvəlki imamım Əlidir mənim!

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Sidqiylə çağırısam, Sahibi-qüdrət,
Müşküldə gümanım Əlidir mənim! (Aşıq Əhməd, 1995: 134)

Bundan başqa Aşıq Əhmədin bəzi imamları xatırlayan şeirlərinin Kərbala müsibətinin keçirildiyi Məhərrəm ayında oxunduğunu da qeyd etmək lazımdır:

Düşəndə darə səslərəm Allah Mühəmməd, ya Əli!
Sənsən dilimin əzbəri, haqqı İmamət, ya Əli!
Qurbanam Şahi Kərbəla oğlun İmam Hüseynə mən,
Qeyrətli Əbbas oğlunun əl üzürəm ətəyindən,
Günahkar olsaq da bizə, eylə şəfaət, ya Əli!
Yığışmışıq ibni Əli, Şahi Hüseyn əzasinə,
Səs veririk fəqan ilə Zeynəbin qardaş səsində,
Deyir: hərayə gəl baba, Kərbibəla səhrasına,
Üryan qalıb əhli-əyal, çəkir xəcalət, ya Əli! (Aşıq Əhməd, 1995: 130-131)

Bununla yanaşı Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında, belə demək mümkünsə, yarımçıq on iki imam şeirləri – düvazdehlər də vardır. Bu tip şeirlərdə imamlardan və ya Hz. Əli övladlarından bəzilərinin adları çəkilir, onlardan mədəd umulur, bağışlanma istənir, bəzən də isimləri xatırlanmaqla yetinilir. Məsələn, Şahbuludlu Molla Yusif Raci adlı bir el şairinin gəraylı formasında yazdığı bir şeirində belə deyilir:

Əli-Əkbər xidmətinə,
Salam olsun, cavan məndən.
Baxma rəqibin sözünə,
Çox deyirlər yaman məndən.

Şeirin sonrakı bəndlərində mətləb dəyişir və yenidən imamlara qayıdarkən şair İmam Əlidən yardım istəyir:

Əli mənə edə yardım,
Artırma qüsseyi-dərdim.
Çəkər olsam ahi sərdim,
Yanar cümlə cahan məndən.
... Həzrət Əli havadarın,
Hüseyni Kərbəla yarın,
Vəfasını gör biiqrarın,
Dönübdür bu zaman məndən (Mümtaz, 2005: 198-199).

Qars-Ağbaba aşiq coğrafiyasının ustad sənətkarı Aşıq Şenlik də imamlardan bağışlanmasını diləyən şeirləri ilə məşhurdur:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Şenlik, yadına sal Hazret Abbası,
İmam Hüseynin matemi, yası,
İmam Mirze Kızıl Künbez ağası,
Haki Horasana bağışla beni (Aslan, 1973: 215-216).

Düvazdehlərin və ya imamlarla bağlı şeirlərin mədəd, mürvət, bağışlanma mənasında söylənməsi aşiq şeirinə baxdıqda daha açıq görünür. Ələvi-Bəktəşi şairi Nöqsani bir düvaz-imamında belə deyir:

Medet, Mürvət dedim kapına geldim
Muhammed Mustafa, Ali gel yetiş
İsyən deryasına gark olup kaldım
Hünkâr Hacı Bektəş-ı Velî gel yetis (Yaman, 2009: 338).

Hz. Əlini çağırmaq ondan imdad istəmək, imamların himayəsinə sığınmaq Şair Məmmədhüseynin bir şeirində orijinal şəkildə təqdim edilmişdir:

Çağırram pirim Əlini,
Ağamdan imdad istərəm.
Cəbrayılın şapərini
Atandan imdad istərəm.
Sığındım Əli tək mərdə,
Eləsin dəva dərdə.
Qul edib özünü Bərbərdə
Satandan imdad istərəm.
Əlinin Abbas balası,
Darda qalanın çarəsi.
Min batman Xeybər qapısı
Açandan imdad istərəm.
Məmmədhüseynin bu çağını,
Fələk, qırma budağını.
O ağ divin barmağını
Çatandan imdad istərəm (Daşkəndli Şair Məmmədhüseyn, 2005: 43).

Aşiq Ələsgərin qardaşı oğlu və on iki şagirdidən biri olan Növrəs İman da əmisi kimi İmam Əli aşiqidir. Onun nəşr olunmuş kitabının təqribən yarısı Hz. Əli və digər imamlarla bağlı şeirlərdir. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında Növrəs İman qədər Hz. Əli aşiqi yoxdur:

Əlinin məqamın anlasa hər kim,
Ol kəs də kəsilər nəfsinə hakim.
Əlidir Quranda “Ta-ha”vu “Ya-sin”,
Həm “Ya-sin”də olan “İmamin-mubin” (Növrəs İman, 2004: 44-45).

Növrəs İman “Əlidir Əli”, “Əlidir”, “Hanı” və ya “Küllü-Kainata verən Nizami” adlı şeirləində Əli heyranı olduğunu dilə gətirir. Məsələn, üç bəndlik “Əlidir” adlı şeirində belə deyir:

Ərşü samavati dövr edib gəzən,
Eyni-dildə o sultanım Əlidir.
Baisi-kün-fəkan, nizamin düzən,
Dolandıran bu cahanı Əlidir.

Mehri-nübüvvətdə qırdı bütleri,
Dağıdıb qoşunu, pozdu səfləri.
Tamaşaya gəldi ol mələkləri,
Kərəm bəhri, səxakanım Əlidir.

Görmüşəm camalın o kərəmkanın,
Nuri-təcəllanın, yədi beyzanın.
Demədi mətləbin Novrəs İmanın,
Eşqə salan yazıq canım Əlidir (Növrəs İman, 2004: 46).

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında imamların və ya Əhl-i Beyt mənsublarının adları çəkilən şeirlər də vardır ki, bunları düvaz-imam adlandırmaq mümkün olmasa da hər halda imamlarla bağlı şeir adlandırmaq mümkündür. Bu tip şeirlərdə mədəd, bağışlanma, imdad, dua, yalvarış ön plandadır və imamlar tarixi şəxsiyyət olmaqdan daha çox kult xarakterli mifoloji qəhrəmanların özəlliklərini daşıyırlar. Burada Göyçədə Aşiq Ələsgər qoluna mənsub iki əmioğlu aşıqdan Növrəs İmanın “Bağışla məni” rədifli yeddi bəndlik şeirindən aşağıdakı örnəyi veririk:

O şəxsə bağışla, adı Hüseyndi,
Həbibin olmağı bərhəqq, yəqindi.
Əfv qıl Rəsula, sahibi dindi,
On iki imama bağışla məni.

O yerdə qurulan qərib əsasa,
Zeynəbü Gülsüm qara libasa,
Ələmdari – Hüseyin, rəşid Abbasa,
O qolsuz ağama bağışla məni

Bağışla novcavan Əkbər yasına!
O tifil-südəmər Əsgər yasına,
Şahzadə Qasımın sərvər yasına,
Verilən nizama bağışla məni! (Növrəs İman, 2004: 26).

İkinci örnək Aşıq Nəcəfin eyni adlı yenə də yeddi bəndlik şeirindəndir:

Xaliqi-ləmyəzəl əvvəl, ibtida
Xəlq olunan cana bağışla məni.
Cəbrayıl dəmbədəm gətirən nida
Rəsuli-sübhana bağışla məni...

Cənabi Zeynəbin çəkdiyi aha,
Qəribi-bimara, o bipənaha,
Xari-muğilana, şami – iraha,
Çəkilən karvana bağışla məni.

Ədlü-ədalətlə qadiri-qəffar,
Aləmin sərvəri, şahı-mədədkar,
Məhəmməd dinini eyləyən aşkar,
Ol Şahi-mərdana bağışla məni.

Cənabi Qasıma, Əli Əkbərə,
İsti qumlar üstə qalan peykərə,
Hüseyni-şəhidə, cismi bisərə,
Şahi-şəhidanə bağışla məni.

Yetməyən dünyada təmənnasına,
Qasımın sovrulan toy hənasına,
Sarmaşıb ayrılan öz anasına,
Əkbəri-cavana bağışla məni (Göyçəli Aşıq Nəcəf, 2000: 22).

Aşıq Nəcəfin “Tapşırram səni” adlı qoşmasında da Əhl-i Beyttən, özəlliklə Düldülün sahibi, Qənbər ağası Hz. Əli başda olmaqla Kərbəla hadisəsində iştirak edənlərin adları çəkilir: Zeynəb, Səkinə, Abbas, Ümmi Leyla, Qərib Rza və başqaları (Göyçəli Aşıq Nəcəf, 2000: 111). Yuxarıdakı şeirlərdən də görüldüyü kimi yarımçıq düvaz-imamlarda əsasən, Kərbəla faciəsində şəhid olanların adları çəkilir.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında düvaz-imam və ya düvazdeh şeir adında bir növün bilinməməsi, bunun əksinə bu şeirin daha çox Ələvi-Bəktaşî təkkələrində və bu təriqətə yaxın olan Anadolu aşıq ədəbiyyatında geniş yayıldığı bilinməkdədir. Buna baxmayaraq Azərbaycan aşıq sənətinin bir çox tanınmış nümayəndələrinin əsərlərində on iki imamı çağıran, onlardan mədəd uman, onları övən şeirlərə rast gəlinir. Əslində Ələvi kəndlərində də bu tip şeirlərə sadəcə olaraq on iki imam şeirləri deyildiyi, düvaz-imam şeir növünün Ələvilərə Bəktaşilərdən keçdiyi, kənd yerlərində isə on iki imam formasında işlədildiyi bildirilir (Birdoğan, 2006: 414). O halda İmam Əli, on iki imam, Əhl-i Beyt mənsubları haqqındakı şeirləri qısaca olaraq termin kimi dühaz-imam və ya məzmununa görə imamlar haqqında şeir adlandırmaq olar.

d. Nəticə

Əslində aşiq ədəbiyyatının da özünəməxsus minacatı (əlifnamə, əliflam), nəti (peyğəmbərin ucalığı), meracnaməsi, imamiyyəsi (merac, Hz. Əli və imamlar haqqında şeirlər), fəxriyyəsi, mədhiyyəsi vardır. Sadəcə aşiq sənətini, aşığın cəmiyyətdəki rolunu, aşıqlığın koqnitiv mənasını, konotativ sıralamalarını doğru-düzgün anlamaq lazımdır. Dövrün siyasi və mənəvi problemləri ilə yaxından əlaqəli olan aşıqlar müəyyən bir dünyagürüşün daşıyıcıları olmuşlardır. Bu dünyagörüş sonrakı dövrlərdə sövqü-təbii şəkildə rümuzat və deyim şəklində, ənənəvi şeir biçimi formalarında qorunmuşdur. Özəlliklə batini mənaları bilmək səlahiyyətinin Hz. Əli və imamlardan alıb Allahın vəlilərinə ötürülməsi fikri və inancı həm mütəsəvvüflər, həm də aşıqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. İmamiyyə doktrininə bağlı, imamət fəlsəfəsi ilə tərbiyə almış aşıqların şeirlərində dini-irfani mətləblər, Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsü, on iki imam sevgisi güclü olmuşdur. Bu üçlü qavram özünü tövhid-nübüvvət-imamət formulunda göstərir. Əhl-i Beyt sevgisi Dirili Qurbanidən başlayaraq müasir dövrə qədər heç bir zaman qülv düşüncəsinə qədər qalxmamış, hər zaman mötədillik gözlənilmişdir. İmamların vasitəsilə mədəd, bağışlanmağı istəmək, onların təvil elmini bildiklərinə və seçilmiş qullar olduqlarına, imamlara edilən duaların da onların ilahi lütfə layiq olduqlarına görədir.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında Hz. Əli kultu üzərində şəkillənən imamlarla, Əhl-i Beytlə bağlı şeirlər çox olsa da, on iki imamın adının sıralandığı düvaz-imamlar çox deyildir. Digər tərəfdən düvaznamələrin tədiqatdan kənar qaldığını da söyləmək lazımdır. Bunun bir səbəbi aşiq şeirinin tam külliyyatının olmaması, digəri də tədiqatçıların Azərbaycan aşiq sənətində düvaz-imam adlanan şeir növünün varlığından xəbərdar olmamalarıdır. Həm də Hz. Əli və övladları haqqında düvaznamə yazanlar irfan məktəbində həqiqət dərsi oxuyub bişmiş və xalqın haqq aşığı adlandırdığı sənətkarlardır.

QAYNAQLAR

Aslan, Ensar (1973). Çıldırlı Aşık Şenlik. Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri (Metin İnceleme-Sözlük). Erzurum.

Aşiq Əhməd (1995). İtən sazım. Bakı: Şur nəşriyyatı.

Aşiq Ələsgər (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.

Birdoğan, Nejat (2006). Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik. Hamburg.

Daşkəndli Şair Məmmədhüseyn (2005). Yatıb oyanmaz, oyanmaz. Toplayıb tərtib edən S.Şairov. Bakı: Nurlan.

Dedekargınoğlu, Hüseyin (2020). "Alevilikte Tevellâ ve Teberrâ Kavramları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Cilt: 0, Sayı: 93, s.163-191.

Divani, Dertli (2010). "Alevi-Bektaşilik: Cemde 12 Hizmet", Karadeniz, Sayı

6, s.47-61.

Göyçəli Aşıq Nəcəf. Toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər. Bakı: Səda, 2000

İbn-i Haldun (2004). Mukaddime. Cilt 1, Çeviren H.Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.

İyiyol, Fatih (2013). "Alevî-Bektaşî Geleneğinde Duvâzlar-Duvâzimamlar", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 6 Sayı: 27, s.228-250.

Köksal, M. Fatih (2009). "Seyyîd Nesîmî'nin Yayınlanmamış Şiirleri", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 2009, Sayı 50, s.77-135.

Mélikoff, Irène (1993). Uyur İdik Uyardılar. Çeviren T.Alptekin. İstanbul: Cem Yayınları.

Mevâidu'l-İrfân ve Avâidu'l-İhsan (2014): İrfân Sofraları. Hazırlayan S.Ateş. Malatya: İnönü Üniversitesi Niyâzî-i Mısrî Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Mümtaz, Salman (2005). El şairləri. Bakı: Səda.

Noyan, Bedri (2000). Bütün Yönleriyle Bektâşilik ve Alevilik, Ankara: Ardıç yayınları.

Növrəs İman (2004). Seçilmiş əsərləri. Toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər. Bakı: Səda.

Ocak, Ahmet Yaşar (2005). "Alevilik Tarihinin Temel Problemi: Alevilik ve Nizari İsmaililiği". Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I Bildiriler ve Müzakereler. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.27-31.

Öz, Mustafa (1996). "Gâliyye", TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.333-337.

Özcan, Hüseyin (2015). "Hataî'nin Elifnâme Şeklinde Yazdığı Duvazdeh", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı 76, s.191-204.

Özmen, İsmail. (1998). Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi. Cilt 4. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.432

Tosun, Necdet (2009). "Silsile", TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.206-207.

Ulusoy, A. Celalettin (1986). Hünkâr Hacı Bektaş Velî ve Alevî Bektaşî Yolu (2. Baskı). Ankara: Akademi Matbaası.

Üzüm, İlyas (2009). "İnançtan Külte: Alevilikte Oniki İmam İnanç" Editör: Ahmet Yaşar Ocak. Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü, s. 268-285. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yaman, Mehmet (2009). "Alevilik ve Bektaşilikte Temel Ayin ve Erkanlar", Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s.328-367.

Yörükan, Yusuf Ziya (1998). Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnternet qaynaqları

Engineer, Asghar Ali (1999). “Quran and Ismaili Tawıl” (Kur’an ve Fatimi İsmaililerin Tavili) Çeviren İ.Kaygusuz, www. Davoodi– bohras.com., s.1-4.

Kuzucular Şahamettin. Duvaz Nedir ve Duvaz Örnekləri, <https://edebiyatve-sanatakademisi.com/edebiyat-terimleri-mazmunlar/duvaz-nedir-ve-duvaz-ornekleri/14230>.

<https://www.antoloji.com/yeri-gogu-arsi-kursu-yaradan-siiri/>

<https://www.ahmetsakar.com/imamet/>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 15.01.2024

Son variant: 26.01.2024